

CIVILRELI- GIØSITET I DEN DANSKE ARBEJDER- BEVÆGELSE

1871-1900

Af Martin Colerick og Ask Holm

Begrebet civilreligion kan bruges til at nuancere sekulariseringsprocessen og til at vise, at centrale aspekter af den tidlige danske arbejderbevægelse havde civilreligiøse træk. Arbejderbevægelsen udfyldte samme funktion som kirken og religionen havde gjort i det før-moderne samfund.

To centrale udviklingstræk kendetegnede anden halvdel af 1800-tallet i Vesteuropa: Det ene var industrialiseringen og urbaniseringen, der skabte nye sociale skel i samfundet. Det andet var en sekulariseringsproces, hvor den kristne kirke mistede sin dominerende position i de nye bybefolknings liv.

Den danske arbejderbevægelse opstod i København i begyndelsen af 1870'erne som en reaktion på den stigende sociale og økonomiske ulighed.¹ En voksende befolkningsgruppe oplevede, at, trods lange arbejdsdage, så dækkede lønnen ikke familiernes basale behov i form af kost og husleje.² Udover den faglige kamp på arbejdspladserne for bedre arbejdsforhold, oprettede arbejderbevægelsen også en række organisationer og arrangementer, der skulle tiltrække de danske arbejdere. Flere af disse tiltag havde lighedstræk med de aktiviteter, kirken tidligere havde varetaget i det førmoderne og førindustrielle samfund.

I den førmoderne stat var religion det legitime grundlag og religionen gav en etisk og følelsesmæssig forklaringsmodel for individerne.³ I takt med sekulariseringen, mistede staten sin legitimering i religionen og individernes verdensbillede var under forandring. Det gav arbejderbevægelsen en mulighed for at indtage en central position i arbejderens liv, ikke bare fagligt, men også socialt.

Ved anvendelsen af begrebet civilreligion kan arbejderbevægelsen betragtes som en sekulær organisation, der delvist overtog kirkens funktion i det førmoderne samfund. Tidligere forskning har fokuseret på sekularisering på samfunds- og individniveau, men vi vil i denne artikel i stedet se på arbejderbevægelsen som organisation. Vi forsøger ved hjælp af begrebet civilreligion at nuancere sekulariseringsprocessen ved at argumentere for, at arbejderbevægelsen både accepterede arbejderens religiøsitet, hvis den blev udøvet privat, men samtidig forsøgte at overtage kirkens funktion som soci-

al ramme om arbejdernes liv. Der var ikke tale om en erstatning af det religiøse verdensbillede med en rationel socialistisk forklaringsmodel. Det lykkedes derimod arbejderbevægelsen at transformere religionens rolle, så den kunne udfyldes af en sekulær social bevægelse.

Med fokus på arbejderbevægelsen som organisation knytter sig tre indledende overvejelser.⁴ For det første, at det ikke er arbejdernes holdning til religion, men hvorvidt arbejderkulturen og –bevægelsen fik civilreligiøs karakter gennem brug af sine symboler og ritualer, der er i fokus. Kildemateriale om arbejderfamilierne i København indikerer, at arbejderne havde en pragmatisk og tvetydig holdning til det kirkelige.⁵ De fleste arbejdere blev kirkeligt viet og lod deres børn konfirmere. Arbejderne var generelt positive overfor kristne trosforestillinger om retfærdighed, ærlighed og næstekærlighed. Dog var de færreste arbejdere aktive kirkegængere, og der syntes blandt arbejderne at have været en vis mistænksomhed mod præsterne og mod kirken som institution.⁶ Et interessant tema, der ligger uden for denne artikel kunne være, hvorvidt kønsroller spillede en afgørende rolle i arbejdernes religiøsitet. For det andet er det vigtigt at understrege, at det er den gensidige påvirkning fra arbejdere til forening, der er det centrale i den arbejderkultur, som opstod i København. Indadtil var organisationen en moderniserende kraft for medlemmerne. Bevægelsen betonedede idealer som disciplineret adfærd og rationel tænkning.⁷ Det disciplinerede de danske arbejdere til demokratiske samfundsborgere.⁸ For det tredje, at bevægelsen overtog en del af religionens funktion, og at denne funktion antog nye former i det moderne samfund.

Det centrale spørgsmål er, om arbejderbevægelsen med sin røde fane, 1.maj-demonstrationer, forsamlingsbygninger, juletræsfester, bisættelser og begravelsesoptog samt søndagsskolen antog civilreligiøs karakter

En sekulær bevægelse

Begrebet sekularisering har primært to betydninger: En institutionel opdeling af stat og kirke samt en bevidsthedshistorisk betydning, hvor den metafysiske forklaringsmodel blev erstattet, og rationaliteten indtrådte i stedet som forklaringsmodel. Denne opdeling forudsætter, at religionen mistede sin betydning i det moderne samfund. Den moderne stat var ikke længere legitimeret igennem kirken og Gud. Sociologen Grace Davie præsenterer en revideret sekulariseringstese, hvor religionens rolle ikke forsvinder i moderne samfund, men i stedet transformeres:

“The process of secularisation becomes, therefore, not so much the disappearance of religion altogether, but an on-going reorganization of the nature and forms of religion into configurations which are compatible with modern living.”⁹

Davie har tre niveauer i sin reviderede sekulariseringstese: Det første er sekularisering på samfunds- eller institutionelt niveau, det andet er sekularisering på organisationsniveau, og det tredje er sekularisering på individniveau.¹⁰ Religionen mistede sin alt dominerende forklaringskraft, men forsvandt ikke på alle tre niveauer. Med Davies sekulariseringstese opstår et mere nuanceret billede af sekulariseringen. Med udgangspunkt i den reviderede sekulariseringstese bliver arbejdernes engagement i arbejderbevægelsen et spørgsmål om arbejderbevægelsen overtog religionens rolle som et led i dennes transformation til det moderne samfund.

Religionsbegrebet

Der er to overordnede tilgange til studiet af religion: Max Weber arbejdede med en substantiv tilgang til religion, og Emile Durkheim arbejdede med en funktionel tilgang til religion. Den centrale forskel mellem de to tilgange er, at med en substantiv tilgang studeres, hvad religion *er*, mens der med

den funktionelle tilgang studeres, hvad religion gør.

Med en substantiv tilgang opfattes religion som bestående af tro og praksisser, som forudsætter en tro på det overnaturlige i form af en gud eller et metafysisk væsen.¹¹ Religion begrænses til at være tro og aktiviteter, der knytter sig til det overnaturlige. Den substantive tilgang til religionen forholder sig ikke til religionens funktion i samfund, men kun til religionens indhold. En række symboler og ritualer knytter sig til det metafysiske væsen, som dyrkes af en bestemt gruppe mennesker. Derudover har religion et adfærdsstyrende aspekt, der indeholder samfundsmæssige normer for moral, dyd og helligholdelse.

Durkheim havde fokus på religionens funktion. Durkheim mente, at alle religioner indeholdt grundlæggende fællestræk, og at religionen udsprang af det sociale liv. Religionen vil derfor altid være en integreret del af ethvert samfund.¹² Samfund kan ikke eksistere uden religion, idet religionen fungerer som et samlet system af tro og praksis, der skaber en fælles moral.¹³ Religion var integrerende og skabte fællesskaber, som forstærkede solidariteten mellem individerne:

“... a religion is a unified system of beliefs and practices relative to sacred things, that is to say, things set apart and surrounded by prohibitions – beliefs and practices that unite its adherents in a single moral community called a church.”¹⁴

Med sin definition af religion gjorde Durkheim det klart, at religion var uadskilleligt fra det kollektive eller samfundet som helhed. Det er Durkheims funktionelle religionsopfattelse, der danner grundlag for civilreligionsbegrebet.

Civilreligion

Civilreligion kan opfattes som kulturelle praksisser på to måder: I den første nævnes

en gud eller et metafysisk væsen eksplicit, mens den anden hviler på tankemønstre og ideologiske strukturer uden trosbekendelse eller eksplicit nævnelse af Gud.

Civilreligionsbegrebet blev introduceret af Jean-Jaques Rousseau i *Du contrat social ou Principes du droit politique*.¹⁵ Rousseau opfattede civilreligion som kulturelle praksisser, der var påtvunget af staten som en ideologisk overbygning, der skulle knytte borgerne til staten.¹⁶ Rousseau mente, det var nødvendigt med en erstatning for religionen, som havde mistet sin betydning i forbindelse med sekulariseringsprocessen. Som erstatning skulle staten skabe en civilreligion, der: “...would define a common morality and help maintain a sense of community and cohesiveness among members of society.”¹⁷ For Rousseau opstod civilreligionen ikke naturligt, men var derimod en fælles tro og moral, der var skabt af staten som en ideologisk og politisk erstatning for religionen.

I modsætning til Rousseau opfattede Durkheim med sit funktionelle udgangspunkt religion og civilreligion som naturlige og altid tilstedeværende i et hvilket som helst samfund. Det indebærer ikke nødvendigvis en tro på det metafysiske. I stedet kan verdslige symboler få religiøs karakter. Durkheims funktionelle religionsbegreb knytter sig til kulturelle tankemønstre og praksisser, mens Rousseaus religionsbegreb indeholder tættere bånd til statens ideologi og magthavernes interesser.

Sociologen Marcela Cristi mener, at religion findes i alle samfund i forskellige former.¹⁸ Cristi argumenterer dog for, at civilreligion ikke er naturgiven og implicit i alle samfund, hvilket er i modsætning til Durkheims funktionelle tilgang til religionen. Derimod mener Cristi i forlængelse af Rousseau, at civilreligionen er blevet konstrueret og designet af samfundets magthavere. Derved bliver civilreligionen ikke udelukkende integrerende og legitimerende, men kan skabe konflikt.

Opfattelsen af civilreligion kan derfor de-

les op i en kulturel tilgang, hvor civilreligionen er iboende i det sociale liv, og i en ideologisk/politisk tilgang hvor civilreligionen er konstrueret. Opdelingen er kun mulig ren analytisk, men i praksis kan den ikke foretages.

I artiklen *Civil Religion in America* om den amerikanske civilreligion argumenterede Robert N. Bellah for, at referencer til religion indgår eksplicit i de kulturelle ritualer og praksisser.¹⁹ Bellah opfattede civilreligion som et begreb, der befinder sig imellem religion og sekularisering, men hvor det religiøse indgår eksplicit. Det er ikke nødvendigvis verdslige symboler, der antager religiøs karakter. Bellah mente, at forholdet til et metafysisk væsen skulle nævnes eksplicit i forbindelse med civilreligion og udpegede en række punkter, hvori civilreligion kunne identificeres. Bellah definerede civilreligion som indeholdende to grundlæggende elementer: bibelske arketyper og nye nationale elementer:

“...Behind the civil religion at every point lie Biblical archetypes: Exodus, Choson People, Promised Land, New Jerusalem, Sacrificial Death and Rebirth. But it is also genuinely American and genuinly new. It has its own prophets and its own martyrs, its own sacred events and sacred places, its own solemn rituals and symbols.”²⁰

Arbejderbevægelsen kan derfor godt have medtaget og anvendt religiøse symboler eksplicit i dannelsen af en egen selvstændig civilreligion, ligeså vel som nye verdslige symboler kan indgå.

Konkurrerende bevægelser

Arbejderbevægelsen havde ikke monopol på arbejderne. I slutningen af 1800-tallet eksisterede to andre sociale bevægelser, der også henvendte sig til de københavnske arbejdere: afholdsbevægelsen og forskellige kirkelige bevægelser med Indre Mission som den dominerende.²¹ De tre bevægelser stod i op-

position til hinanden, selvom de delte målet om at forbedre de sociale forhold for arbejderne. Arbejderbevægelsen mente, at arbejderens levevilkår skulle forbedres gennem den politiske og faglige kamp.²² Afholdsbevægelsens synspunkt var, at arbejderens levevilkår kunne forbedres gennem den enkelte arbejders ædruelighed. Indre Mission ønskede at forbedre arbejderens livsvilkår gennem sin gerningsmission samt at skabe et værn mod arbejderbevægelsen og socialismen.²³ Indre Mission appellerede fra efteråret 1875 med sin sociale gerningsmission i København til samme befolkningsgruppe, som arbejderbevægelsen hidtil havde været eneste talerør for og blev derfor en trussel mod arbejderbevægelsen. Afholdsbevægelsens forhold til arbejderbevægelsen var indtil 1902 præget af gensidig tolerance, da arbejderbevægelsen også forsøgte at overbevise sine medlemmer om, at overdrevent indtag af alkohol ikke stemte overens med bevægelsens normer om selvdisciplin.²⁴ Den gensidige tolerance ophørte med grundlæggelsen af det kooperative bryggeri Stjernen i 1902, der af afholdsbevægelsen blev opfattet som en krigserklæring.²⁵ I forhold til Indre Mission forsøgte arbejderbevægelsen at efterligne mange af de sociale tiltag, gerningsmissionen førte med sig.

Arbejderkultur

Den herskende kultur i København i slutningen af 1800-tallet var borgerlig. Den borgerlige dannelseskultur indeholdt markante holdninger til opførsel, god tone, uddannelse og arbejde. Den borgerlige kultur blev afspejlet i skolesystemet, hvor borgerlige børn gik i de bedste skoler, mens arbejderbørn var henvist til de betalingsfri skoler. Denne indretning gjorde, at arbejderens børn blev stigmatiseret og stemplet som mindreværdige.²⁶ Et af arbejderbevægelsens mål var at hæve arbejderens værdighed over for de øvrige sociale grupper. På sigt var målet, udover at opnå anerkendelse som befolkningsgruppe, at reformere samfundet i

1.majdemonstration med de røde faner gennem Romersgade og forbi Forsamlingsbygningen på vej mod Fælleden 1899. (Foto, Arbejdermuseet & ABA).

forhold til bevægelsens demokratiske og socialistiske idealer. For at nå dette mål opererede man med en dobbelt strategi, hvis ene del var opbyggelsen af en selvstændig arbejderkultur, mens den anden del handlede om at vinde politisk magt.²⁷ Det blev en ambition at opbygge et stærkt netværk af kulturelle organisationer, der principielt omslutede arbejderne 'fra vugge til grav'.²⁸

Arbejderkulturen opstod på arbejdspladserne og i fagforeningerne, hvor arbejderne oplevede fordelene ved at stå sammen mod arbejdsgiverne frem for at stå alene, men udviklede sig senere til at gribe ind i arbejderfamiliernes liv.²⁹ Arbejderbevægelsen fik i større grad fokus på andre aspekter af sine medlemmers liv end blot den faglige kamp for bedre arbejdsvilkår.³⁰ Nye normer for

medlemmerne blev skabt med inspiration i den borgerlige kultur. Organisationen lagde vægt på, at medlemmerne levede op til normer omkring renlighed og selvdisciplin og forsøgte på denne måde at opdrage, disciplinere og danne sine medlemmer, fx ved at udarbejde retningslinjer for god opførsel ved deltagelse i sociale arrangementer.³¹

Den røde fane

De røde faner var et af arbejderbevægelsens mest kendte symboler. Allerede fra begyndelsen af 1870'erne indgik de røde faner i alle større og mindre arrangementer.³² Fanerne var prydet med fagsymboler for de enkelte fag og forskellige politiske paroler som 'Frihed, Lighed og Broderskab'.³³ Ved 1. maj-arrangementer anvendtes fanerne ved den obligatoriske gåtur til Fælleden.³⁴ Fanen var et centralt element i organisationen og havde stor betydning som et symbol, arbejderne kunne samles om. Faner var en manifestering af sammenhold både blandt egne medlemmer og udadtil i det danske samfund.³⁵ Når en arbejder turde stille sig under fanerne og trodse autoriteterne, må fanen betegnes som et særdeles kraftigt og virkningsfuldt symbol, der var i stand til at samle arbejderne i fælles modstand.

En vigtig begivenhed var faneindvielsen. En ny fane blev fejret med stor fest for hele foreningen. Et fast ritual ved faneindvielsen var faneafsløringen, hvor fanen blev modtaget med begejstring og stolthed:

“Da Sløret faldt og det nye Banner viste sig, hilstes det med jublende Bifald fra alle deltagerne, og Bifaldet var ærlig fortjent, det er nemlig et af de smukkeste Bannere...”³⁶

Derefter fulgte sange og taler. Efterfølgende blev der hamret tre søm i fanestangen som symbol på 'frihed, lighed og broderskab', hvilket var en rituel handling, der var med til at markere fanens betydning for arbejderne. Faneindvielsen kendes typisk fra militær sammenhæng, hvor søm også anvend-

tes til indvielsesritualet. En fane er, i modsætning til et flag, som kan erstattes, unik.

Parolen 'Frihed, Lighed og Broderskab' blev knyttet til fanen igennem en praktisk handling.³⁷ Til sidst sluttedes af med en procession og hurraråb for den nye fane.³⁸ Hver gang en fane skulle indvies, var det ovennævnte rækkefølge af faste ritualer, der blev udført. Faneindvielsen satte derfor ikke blot selve fanen i centrum som et vigtigt symbol, men var i sig selv en rituel handling. Et ritual, der med Bellahs analytiske ramme, var med til at skabe, fastholde og udvikle civilreligionen. Fanen havde en samlende og identitetsskabende funktion for arbejderne. Den var ikke et udtryk for noget metafysisk, men derimod et symbol der via sekulære budskaber var med til at samle arbejderne om en fælles sag.

1. maj

Årets højtidelige og festlige højdepunkt var arbejderens internationale kampdag, som blev fejret første gang i Danmark 1. maj 1890. Indtil da havde arbejderbevægelsen brugt Grundlovsdag som politisk kampdag. Det var ikke omkostningsfrit for arbejderne at deltage i 1. maj. *Social-Demokraten* skrev, at der deltog omkring 50.000 personer i fejringen af 1. maj 1890 på Nørrefælled, selvom deltagerne i bedste fald selv skulle betale deres fridag og i værste fald risikerede en fyreseddel.³⁹ I 1890 gik arbejderne i samlet flok med de røde faner forrest mod Nørrefælled. Her blev der holdt taler om 8 timers arbejdsdag og socialisme, og der blev sunget og spillet musik. Efter de udendørs begivenheder samledes arbejderne i Forsamlingsbygningen i Rømersgade, hvor der var forskellige former for underholdning.⁴⁰ 1. maj havde allerede i de tidlige år karakter af en fast tilbagevendende rituel begivenhed, da arbejderne fulgte ovennævnte procedurer år efter år. 1. maj fik dermed karakter af et civilreligiøst ritual. Indtrykket af 1. maj som betydningsfuldt ritual forstærkes yderligere ved at betragte den vi-

dere udvikling op gennem 1890'erne, hvor demonstrationerne fortsatte med øget succes.

I de følgende år valgte arbejderbevægelsen, trods samfundets misbilligelse og forbuddet mod processionerne, fortsat at demonstrere 1. maj.⁴¹ En begivenhed, der ofte blev fremhævet ved 1. maj arrangementer var 'Slaget på Fælleden' i maj 1872. Det var centralt i arbejdermytologien og blev et vigtigt symbol for arbejderbevægelsens fortsatte kamp. Arbejderbevægelsens daværende ledelse, Louis Pio, Harald Brix og Poul Geleff, blev arresteret. 'Slaget på Fælleden' blev ofte nævnt i 1. maj-taler, hvor det blev fremhævet som begyndelsen på traditionen for arbejdernes samling og som bevis på borgerskabets undertrykkelse.⁴² Derudover blev det fremhævet, at arbejderklassen havde formået at komme videre i kraft af nye og mere talstærke 1. maj demonstrationer. Slaget blev derfor et centralt symbol for arbejderbevægelsen og dens tro på egen gennemslagskraft og Fælleden fik en nærmest mytisk betydning for arbejderne.⁴³ Fælleden fik en stor symbolværdi som det hellige sted, hvor arbejderbevægelsen kunne samles og tidligere havde kæmpet mod autoriteterne. 1. maj var en betydningsfuld dag ikke bare for arbejderbevægelsen, men også for den enkelte arbejder.⁴⁴

Ligesom den tidligere landbefolkning sandsynligvis ikke havde haft et indgående kendskab til kristendommen, men derimod havde fundet et fællesskab i kirken, deltog den enkelte arbejder i 1. maj arrangementer og møder her det fællesskab, arbejderbevægelsen tilbød. Arbejderbevægelsens egne fremstillinger af 1. maj viser også, at dagen blev tillagt stor betydning. Det er illustreret ved et referat i *Social-Demokraten* fra en 1. maj samling i Århus:

“En ypperlig Feststemning prægede hele Mødet. Man mærkede straks, at den Sag, om hvilken der var sat Stævne, af alle Tilstedeværende opfattedes som værende af stor og indgribende Betydning for deres Ve og Vel, et

Livsspørgsmaal for Arbejderklassens legemlige og aandelige Velbefindende.”⁴⁵

Social-Demokraten fremstillede (naturligvis) arbejdernes sag positivt og arbejderbevægelsen var selv med til at kanonisere den årligt tilbagevendende begivenhed ved at give den karakter af en helligdag for arbejderne. 1. maj var en vigtig begivenhed for skabelsen af en selvstændig arbejderbevægelse og bevidsthed. Arbejderne fastholdt og kæmpede for retten til at samles én dag om året og markere bevægelsens eksistens samt kæmpe for reelle politiske forandringer. Dagen fik en delvis rituel status, da arbejderbevægelsen fulgte det samme mønster for afholdelse af arrangementet år efter år.

Arbejdernes Forenings- og Forsamlingsbygning

Forsamlingsbygningen i Rømersgade blev indviet i 1879 og bygningen kom til at få stor symbolsk og praktisk betydning.⁴⁶ Forsamlingsbygningens centrum var festsalen, hvor arbejderne mødtes og diskuterede politiske og faglige emner. Salen blev også brugt til fester for arbejderfamilierne. Forsamlingsbygningen udgjorde den naturlige ramme for arrangementer i arbejderbevægelsen, da opførelsen var finansieret af arbejderne selv. Først i midten af 1890'erne fik festsalen konkurrence fra andre forsamlingsbygninger på Kløvermarken, Enghavevej og Jagtvej, der blev bygget i hhv. 1894, 1895 og 1897.⁴⁷

Forsamlingsbygningen i Rømersgade var arbejderbevægelsens strategiske hovedkvarter i faglige konflikter, og det var her, at arbejderne kunne modtage strejkeunderstøttelse.⁴⁸ Under storlockouten i 1899, der førte til Septemberforliget, blev faglige stormøder afholdt i festsalen. Kun medlemmer af en faglig forening havde adgang til Forsamlingsbygningen. Medlemmerne kunne derved “træde ud” af hverdagen og ind i Forsamlingsbygningen og være blandt ligesindede, da alle indenfor var medlemmer af ar-

bejderbevægelsen. Rammerne for arrangementerne var sat af arbejderbevægelsen og foregik på de præmisser, organisationen havde sat op for sine medlemmer. Der var en klar forventning fra arbejderbevægelsen om, at medlemmerne var soignerede og ædru, når de ankom. Når familierne tog til et arrangement i Forsamlingsbygningen kan det sammenlignes med, når landsbyboere tog i kirke. I kirken mødtes kristne på kirkens præmisser, og de kristne var blandt ligesindede. I Danmark har landsbyboere sandsynligvis i høj grad delt interesser og udført næsten identisk arbejde. På samme måde samlede arbejderbevægelsen ligesindede arbejdere med samme interesser og sammenligneligt arbejde.

At det var arbejderbevægelsen, der satte rammerne for arrangementer, var en medvirkende årsag til, at arbejderbevægelsen havde succes til at danne sine medlemmer. Et eksempel på et arrangement, der blev afholdt i festsalen, er en indsamlingsfest til restaurering af festsalen i 1884. Alle aktive i arbejderbevægelsen var inviteret til festen. Festens højdepunkt var afsløringen af maleriet på salens endevæg. På et tidspunkt blev et forhæng trukket fra, og et billede af terrænet ved 'Den slesvigske Sten' i Dyrehaven blev vist. For arbejderbevægelsen havde det været vigtigt at sætte "*et synligt minde om dette sted*".⁴⁹ Det var i Dyrehaven, at arbejderne for første gang havde samlet sig under den fælles røde fane til et grundlovs-møde i begyndelsen af 1870'erne. Gendarmene havde opløst forsamlingen, da den røde fane blev rullet ud.⁵⁰ Arbejderbevægelsen forsøgte at fortælle sin historie til medlemmerne, så de blev bevidst om de kampe, der tidligere havde foregået. Forsamlingsbygningen blev udsmykket med effekter, der skulle sikre, at vigtige historiske begivenheder ikke blev glemt.

Forsamlingsbygningen havde også praktiske funktioner og husede blandt andet arbejderbevægelsens avis, *Social-Demokraten*, der blev trykt i kælderens fra 1880 og frem til omkring år 1900. Mange af de køben-

havnske arbejdere havde fået mulighed for at deltage i de tilbud, kulturinstitutionerne gav. På den måde lagde Forsamlingsbygningen grunden til, at arbejderbevægelsen kunne indfri sit mål om at omslutte arbejderne 'fra vugge til grav'. Bygningen var finansieret af arbejderne selv, hvilket gav den en stor symbolsk betydning samtidig med, at den dannede rammen om stort set alle arbejderbevægelsens kulturinstitutioner. Forsamlingsbygningen blev symbol for arbejderbevægelsens kamp for bedre vilkår for arbejderne. Arbejderfamiliernes sociale sikkerhed var desuden bygget op omkring Forsamlingsbygningen gennem strejkeunderstøttelsen. Bygningen var også symbolet på den åndelige dannelse og det sociale sikkerhedsnet, som bevægelsen var begyndt at have for sine medlemmer. I Forsamlingsbygningen fik arbejderbevægelsen et civilreligiøst element, der både fungerede som et helligt sted og havde en stor symbolværdi for arbejderbevægelsens kamp for at reformere samfundet gennem både den politiske og faglige kamp.

Juletræsfester

En af de årligt tilbagevendende begivenheder var juletræsfesterne. Den første juletræsfest blev afholdt i Forsamlingsbygningens festsal d. 11. januar 1880. Den var arrangeret af *Fritænkerforeningens Søndags-skole*. Fra 1882 afholdt bestyrelsen i Forsamlingsbygningen også en årlig juletræsfest, og det blev hurtigt en tradition for de mange fagforbund at holde deres egne juletræsfester for medlemmerne og deres familier. Med juletræsfesterne inkorporerede arbejderbevægelsen en kristen tradition og pakkede den ind i socialdemokratiske værdier.⁵¹ Sangene var fra Arbejdersangbogen og ikke salmebogen. Arbejderbevægelsen holdt fast ved, at juleaften blev fejret, da det var Jesus' fødselsdag. Jesus' liv og gerninger blev dog fremstillet på en anden måde end i kirkeligt regi. Jesus blev portrætteret som en forbitret fjende af de rige og mægtige og

1. maj på Fælleden 1899. (Foto, Arbejdermuseet & ABA).

som verdens første socialist.⁵² Bevægelsen havde observeret, at juletræsfesterne ikke altid levede op til de socialdemokratiske ideer om, hvordan julen burde fejres. Det opdragende aspekt var også til stede til festerne. Henvendt til de fagforbund, der ønskede at benytte festsalen til deres juletræsfester, stod der i vejledningen for god opførsel ved arrangementer:

“Skal der være juletræ i foreningerne, lad det da blive et stilfuldt pyntet træ, ikke spraglet med en forvirring af farver, med dannebrogsglag o.s.v., men derimod med ensfarvede lys, små røde flag (...) Meningen med juletræsfesten må være at tale til børnenes følelser på en sådan måde, at de forstår julens virkelige idé – dermed også bliver modtagelige og venligt indstillet overfor socialismens tanker.”⁵³ Juletræsfesterne havde konkurrence fra bor-

gerlige og kirkelige juletræsfester.⁵⁴ Det var derfor vigtigt at lægge afstand til de kristne og nationale symboler og traditioner, der var forbundet med julen. Arbejderbevægelsen ønskede, at fagforbundene pyntede træet med røde flag for at markere denne forskel. Strukturen ved festerne var meget lig de kirkelige, men indholdet adskilte sig markant herfra. I citatet ovenfor nævntes ‘julens virkelige idé’, som var et udtryk for formålet med juletræsfester – at arbejderbørnene skulle opdrages til at blive gode socialdemokrater. På dette tidspunkt var det ikke et mål for bevægelsen at bryde den sociale arv i samfundet, men blot at sikre at arbejderne fik bedre levevilkår. Vejledningen indeholdt en skabelon til, hvordan en korrekt socialdemokratisk jul skulle fejres, så den bedst muligt gjorde arbejderbørnene modtagelige overfor socialismens tanker:

- “1. Indmarch til det tændte juletræ. (...)”
2. Efter at alle børnene er kommet ind i salen, synges der en fællessang (Mylius Ericson: “Glade jul”) Arbejdersangbogen nr. 85.
3. En kort tale for børnene. (6-8 minutter). Talen bør indeholde fx. følgende: – Den skønne fortælling om det fattige barn, der fødtes i en stald, men som aldrig nogensinde forglemte sin oprindelse og herkomst, og som var en varm ven af de betyngede og besværede og en forbitret fjende af de rige og mægtige. Kristus var altid den hjælpsomme, og hans kamp var altid mod de besiddende. Samfundet i dag. De fattige børn. De arbejdsløses dårlige forhold. De riges overflod. Socialismens store idé. (...)
4. En fællessang. (Harald Bergstedt: “Sov du lille fattigbarn”). – Arbejdersangbogen nr. 205. (Medens denne sang synges, går børnene atter omkring juletræet).
5. Oplæsning af et lille kort eventyr (f.eks. H.C. Andersen: “Den lille pige med svovlstikkerne eller nogle småvers af Harald Bergstedt, f.eks. “Grædt sig ihjel”, “Laser”, “Pouls kør”, “De to Metter” og “Solen er så rød, mor”) (...)
6. Fællessang: “Højt for træets grønne top”.
7. Uddeling af godter o.s.v. – juletræet fjernes.
8. To små raske tegnefilm eller en særlig børnefilm (fås hos Arbejdernes Oplysningsforbund). (...)
9. Ringlege og sanglege med børnene. (Nogle D.s.U.-kammerater eller D.U.I.-ledere vil være velegnede til at være behjælpelige med denne del af programmet, langt bedre end nisse-mændene.)
10. Afslutningstale til børnene og en fællessang: “Når træ står smykket” (Håndbog i socialdemokratisk ungdomsarbejde, s. 105).⁵⁵

Sang, dans og lege var også til stede ved både de borgerlige, og kristne juletræsfester. Det er bemærkelsesværdigt, at julesange fandtes i arbejdersangbogen. Det viser, at arbejderbevægelsen allerede i 1880'erne havde accepteret julen som en nødvendig højtid. Det hang sammen med bevægelsens skelnen mellem kirken som institution og budskabet i kristendommen. Man benytte-

de kristendommen til at fremme socialistiske budskaber. Det vigtigste punkt i det foreslåede juleprogram var talen for børnene (vejledningens punkt tre). Det var gennem talen, at arbejderbevægelsen håbede at kunne påvirke børnene med socialistiske idealer

*Socialdemokratiets Kongres 1876. Gimle. Adam Petersen ses nederst til venstre på første række.
(Foto, Arbejdermuseet & ABA)*

ved at fremstille Jesus som socialist. Det er dog usikkert om børnene opfattede budskabet, eller om det måske ikke var julegodterne og sanglegene, der gjorde størst indtryk. Om arbejderbevægelsen havde succes med sin opdragende jul, er svært at give en vur-

dering af. Juletræsfesterne var populære blandt familierne, og fra midten af 1880'erne var festsalen booket for hele december og den første del af januar allerede fra om efteråret.⁵⁶ Den store tilslutning til juletræsfesterne vidner om, at arbejderne ikke hav-

*Christian Hordum var et af de to folketingsmedlemmer for Socialdemokratiet, der ved sin død i 1911 undtagelsesvis blev bisat i festsalen i Rømersgade, hvorefter ligfærden gik mod Bispebjerg
(Foto, Arbejdermuseet & ABA)*

de noget imod at fejre julen som en socialdemokratisk fest.

Arbejderbevægelsen formåede at samle arbejderne til en kristen højtid, pakket ind i

socialdemokratiske idealer, gennem hele perioden. Juletræsfesterne balancerede mellem de to definatoriske tilgange til civilreligionsbegrebet mellem eksplicitte referencer til en

Lørdagens Ligfærd.

gud og kulturelle praksisser. Selvom referencer til Gud ikke indgik i juletræsfesterne, spillede Jesus en rolle som socialist. Arbejderbevægelsen samlede, med eller uden eks-

plicitte referencer til et metafysisk væsen, sine medlemmer til et årligt tilbagevendende ritual, der havde rod i en kristen tradition. Transformationen fra kristen til sekulær højtid var dog ikke total – ikke alle kristne elementer blev fjernet fra arbejderbevægelsens juletræsfester, men den lykkedes i et vist omfang, hvilket arbejdernes store tilslutning vidner om.

Bisættelser og begravelsoptog

Bisættelser var traditionelt blevet afholdt i kirkeligt regi, men i ét særligt tilfælde havde bestyrelsen i Forsamlingsbygningen givet tilladelse til en bisættelse i festsalen før århundredeskiftet.⁵⁷ Det var Adam Petersens bisættelse i 1887. Adam Petersen var en af de pionerer, der havde hjulpet til under opførelsen af Forsamlingsbygningen, og i det hele taget var han en respekteret skikkelse i arbejderbevægelsen. Det var et kraftigt symbolsk signal, bevægelsen sendte ved at bisætte en af Forsamlingsbygningens grundlæggere i egen bygning. Det har medvirket til opfattelsen af bygningen som en “hellig bygning” for arbejderne. Adam Petersen blev efter ceremonien begravet på Assistens Kirkegård på Nørrebro. Ifølge *Social-Demokraten* bestod begravelsoptogget af omkring 10.000 personer og 21 røde faner. Bevægelsens eget symbol, den røde fane, blev blandet med en traditionelt set kirkelig begivenhed.

Da arbejderbevægelsen valgte at afholde Adam Petersens bisættelse blev konflikten med kirken og Indre Mission skærpet. *Social-Demokraten* beskrev forholdet mellem arbejderbevægelsen og den indremissionske pastor Harald Steen, der stod for bisættelsen af Adam Petersen med disse ord:

“Han (Pastor Steen) kom som en mand der bar sværdet: han havde med sig et forbud mod at der blev bragt den fattige, hæderlige gamle arbejder et farvel ved graven fra en af hans mange venner, og præsten benyttede sig af sin

myndighed. Helt anderledes var det sikkert gået, om nogen ville have købt for 20 kr. farvel i Sankt Johanneskirkeens præstebolig.”⁵⁸

Beskrivelsen viser det anspændte forhold og den gensidige mistillid mellem præsterne og arbejderbevægelsen. Sammenstød mellem arbejdere og indremissionske præster i brokvartererne var ikke noget særsyn i forbindelse med arbejderbegravelser.⁵⁹ Arbejderbevægelsen havde en tvetydig holdning til, om Forsamlingsbygningen skulle benyttes til bisættelser. På den ene side ønskede man at svække kirkens store dominans på bisættelser, men på den anden side ville man ikke styrke eller støtte den borgerlige begravelsesforening ‘Foreningen for Borgerlig Begravelse’. Omkring år 1900 modtog bestyrelsen for Forsamlingsbygningen henvendelser fra ‘Foreningen for Borgerlig Begravelse’ med anmodning om at benytte salen til bisættelser. Forslagene blev afslået med henvisning til sanitære forhold. En anden, og måske mere sandsynlig grund var, at ‘Foreningen for Borgerlig Begravelse’ ikke havde sine rødder i arbejderbevægelsen.⁶⁰ Efter henvendelsen blev der indført et reelt forbud mod at benytte Festsalen til bisættelser.

Selvom Forsamlingsbygningen kun dannede rammen om Adam Petersens bisættelse, afholdt arbejderbevægelsen ofte lig- eller begravelsesoptog for afdøde medlemmer. Begravelsesoptogene bestod af et orkester forrest, hvorefter bevægelsens medlemmer og den afdødes familie fulgte med de røde faner, der var en fast bestanddel af begravelsesoptogene.⁶¹ Selvom bisættelserne foregik andre steder end i Forsamlingsbygningen blev ruten for begravelsesoptoget altid lagt forbi Rømersgade. Den afdøde skulle have lov at tage en sidste afsked med arbejderbevægelsens vigtigste bygning. Det styrker Forsamlingsbygningens civilreligiositet, at begravelsesoptogene passerede den på vejen til kirkegården.

Arbejderbevægelsen viste sig med Adam Petersens bisættelse parat til at ophøje enkelte centrale personer i organisationen til

en højere position ved at markere tabet af dem ved at gennemføre et kirkeligt ritual i arbejdernes egen bygning. Adam Petersen fik helgen- eller martyrstatus, da hans død blev tillagt så stor symbolsk værdi, at hans bisættelse skulle adskille sig så markant fra de øvrige medlemmer af arbejderbevægelsen.

Søndagsskolen

Arbejderbevægelsen forsøgte i slutningen af 1870’erne og begyndelsen af 1880’erne at drive en søndagsskole. Målet var at tiltrække arbejderbørn til arbejderbevægelsens søndagsskole frem for de indremissionske søndagsskoler. Til dette formål blev *Fritænkerforeningens Søndagsskole* oprettet. Søndagsskolen holdt til i Forsamlingsbygningen. Den blev nedlagt allerede i midten af 1880’erne. Meget tyder på, at ideen bag skolen forsvandt, fordi Socialdemokratiet i stedet valgte at kæmpe en politisk kamp for at gøre statskolen til en skole for alle.

Indre Mission havde fra 1875 oprettet mange kristendomsforkyndende søndagsskoler i forbindelse med sin gerningsmission, der var rettet mod Københavns arbejdere. Det var disse skoler, arbejderbevægelsen forsøgte at give konkurrence. Med inspiration i Indre Missions søndagsskole forsøgte man at udnytte arbejderbørnenes søndage til at tilegne dem viden. Søndagsskolen skulle opfylde samme funktion som de kirkelige søndagsskoler: at oplære børnene i undervisernes idealer. For de kirkelige søndagsskoler bestod undervisningen af salmer og læsning af Bibelen, mens arbejderbevægelsen underviste i naturvidenskab. Fra midten af 1880’erne bragte *Social-Demokraten* ikke flere annoncer for arbejderbevægelsens søndagsskole, hvilket indikerer, at det ikke lykkedes at skabe et succesrigt alternativ til de kirkelige søndagsskoler.⁶²

Tanken bag grundlæggelsen af søndagsskolen indeholdt et vist element af civilreligiøs karakter, men udformningen og den hurtige nedlæggelse umuliggør, at søndags-

skolen i praksis var et civilreligiøst element i arbejderbevægelsen. Arbejderbevægelsen bredte sin ambition om at omslutte arbejderne 'fra vugge til grav' fra organisationsniveau til samfundsniveau.

Civilreligiøse elementer

Arbejderbevægelsen indførte mange ritualer ved forskellige begivenheder. Faneindvielsen var et ritual, der blev praktiseret i arbejderbevægelsen med inspiration fra militæret. Juletræsfesterne et ritual man havde lånt fra kirken og forsøgt at transformere ritualet til egne ideer og værdier. Det lykkedes delvist, da store dele af de kristne symboler og værdier blev udskiftet med arbejderne egne. Juletræsfesterne var en af de få arbejderbegivenheder, som samtidig indeholdt en eksplicit benævnelse af det metafysiske. Også i forbindelse med Adam Petersens bisættelse overtog bevægelsen en kirkelig funktion. Begravelsesoptogene kombinerede arbejderne egne symboler med en traditionel kirkelig handling gennem bisættelserne af bevægelsens egne medlemmer.

Civilreligiøse elementer fandtes i arbejderbevægelsen, men det resulterede ikke i et samlet civilreligiøst udtryk, hvor arbejderbevægelsen på alle punkter erstattede det landsbykirkelige fællesskab. Arbejderne forlod ikke kirken til fordel for arbejderbevægelsen, men flyttede i stedet troen til privatsfæren. Medlemskabet af en fagforening eller Socialdemokratiet kunne godt kombineres med en fortsat tro på kristendommen. En stor del af arbejderne fortsatte med at have et religiøst tilhørsforhold. Arbejderbevægelsens forskellige tiltag mod kirken vidnede om en erkendelse af kirken og kristendommens fortsatte indflydelse på arbejderne. Det lykkedes arbejderbevægelsen med enkelte begivenheder, ritualer og symboler at skabe en funktionel erstatning for det landsbykirkelige fællesskab. Arbejderne deltog talstærkt i 1. maj-demonstrationer med den røde fane i hånden. Bevægelsen havde succes med at skabe en civilreligion, der

fungerede ved særlige begivenheder og igennem enkelte ritualer og symboler, men ikke som en altomfavnende arbejderidentitet, der var til stede i alle dele af arbejderne liv.

Sammenfatning

Spørgsmålet om arbejderbevægelsens civilreligiøse karakter er interessant i forhold til Davies sekulariseringstese. De gennemgåede facetter af den tidlige danske arbejderbevægelse trækker i retning af, at det delvist lykkedes at transformere religionens rolle. Arbejderbevægelsen overtog kirkens funktion, men det religiøse forsvandt ikke i det moderne samfund. Religionen ændrede i stedet karakter til at foregå på individniveau, idet den enkelte arbejder fortsat var religiøs.

Med teoretisk afsæt i Durkheims funktionelle religionstilgang og Bellahs civilreligionsbegreb har vi i denne artikel undersøgt, hvorvidt arbejderbevægelsen i København indeholdt civilreligiøse elementer. De undersøgte elementer var den røde fane, 1. maj-demonstrationerne, Forsamlingsbygningen i Rømersgade, arbejderbevægelsens juletræsfester, bisættelser og begravelsesoptog samt bevægelsens søndagsskole. For de fleste af disse elementer kan det sandsynliggøres, at de i større eller mindre grad havde civilreligiøse træk, dog med undtagelse af søndagsskolen, der kun eksisterede i få år. Arbejderbevægelsen som helhed kan dog ikke betegnes som civilreligiøs, hvilket skal ses i forhold til Davies sekulariseringstese. Religiøsiteten blandt arbejderne blev transformeret til at være en privatsag, hvilket gav arbejderbevægelsen mulighed for at overtage kirkens funktionelle rolle uden, at religionen forsvandt ud af arbejderne liv.

I forhold til Davies sekulariseringstese var opkomsten af sekulære bevægelser med til at transformere religionens funktion i det moderne samfund. Civilreligion blev den funktionelle erstatning, men havde ikke religionens indhold eller substantielle i form af troen på det metafysiske. Arbejderbevægelse

sen var samlet set ikke en civilreligiøs bevægelse, men enkelte elementer havde civilreligiøse træk. Civilreligion kunne i arbejderbevægelsens tilfælde funktionelt erstatte religionen og samle arbejdere om sekulære civilreligiøse symboler.

Noter

1. Artikkens fokus er rettet mod arbejderbevægelsen i København i perioden 1871 til århundredeskiftet.
2. En mandlig arbejders løn dækkede i 1870 i gennemsnit 73 % af en families udgifter til kost og husleje. Lars Christensen, Søren Kolstrup & Anette Eklund Hansen: *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000*, København 2007, s. 54.
3. Émile Durkheim: *The Elementary Forms of Religious Life*, Oxford 2001, s. 3ff.
4. I denne artikel dækker betegnelsen 'arbejderbevægelse' over alt fra de politiske partiorganisationer og fagforeninger til søndagsskoler for børnene, børne- og ungdomsorganisationer som DUI og SUF, læseforeninger og sportsklubber for både unge og voksne. Dertil kommer ligbrændingsforeninger, brugsforeninger, boligforeninger.
5. Christensen m. fl., s. 93.
6. Christensen m. fl., s. 93.
7. Christensen m. fl., s. 95.
8. Christensen m. fl., s. 96.
9. Grace Davie: *The Sociology of Religion*, London 2007, s. 60.
10. Davie, s. 49.
11. George Ritzer: *Sociological Theory*, New York 2008, s. 125ff.
12. Durkheim, s. 11.
13. Durkheim, s. 6 ff. Her præsenterer Durkheim sin metode, hvori han forklarer nødvendigheden af at se på religion i dets mest primitive form, netop fordi der ikke findes samfund uden religion og at de samme elementer går igen i alle religioner. Durkheim betegner den fælles moral som den kollektive bevidsthed.
14. Durkheim, s. 46.
15. Marcela Cristi: *From Civil to Political Religion. The Intersection of Culture, Religion and Politics*, Ontario 2001, s. 17.
16. Cristi, s. 21.
17. Cristi, s. 23.
18. Cristi, s. 3.
19. Robert N. Bellah: 'Civil Religion in America,' *Dædalus*, vol. 96, 1967, s. 1-22.
20. Bellah, s. 18.
21. Sidsel Eriksen: Folkelige bevægelser blandt arbejderne i København. I Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongen og Folkets København – gennem 800 år* (København: Forlaget Skippershoved, 1996), s. 174.
22. Eriksen, s. 177.
23. Gerningsmissionen var bygget op om fire søjler med et religiøst indhold i hverdagen. Gerningsmissionen indeholdt både ungdomsorganisationerne KFUM og KFUK og udførte socialt arbejde med fokus på flere marginaliserede grupper i samfundet fx de prostituerede. Eriksen, s. 182.
24. Christiansen, Niels Finn: 'København som arbejderby for 1914'. I Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongen og Folkets København – gennem 800 år*, København 1996, s. 166.
25. Eriksen, s. 178.
26. Niels Finn Christiansen: Lige vilkår. I Peter Ludvigsen & Lone Palm Larsen (red.): *Folkets århundrede*, København 1998, s. 63.
27. Christiansen 1998, s. 64.
28. Arbejderbevægelsens kulturelle institutioner var blandt andet søndagsskoler for børnene, børne- og ungdomsorganisationer som DUI og SUF, læseforeninger og sportsklubber for både unge og voksne, ligbrændingsforeninger, brugsforeninger, boligforeninger, fagforeninger samt politiske partiorganisationer. Til den tidlige arbejderkultur hørte blandt andet også politisk skoling med læsning og diskussion af socialistiske teoretikers skrifter. En vigtig del af arbejderbevægelsens dannelsesprojekt var den almene arbejderoplysning. Christiansen 1996, s. 166 & Christiansen 1998, s. 64.
29. Christiansen 1998, s. 64.
30. Christiansen 1998, s. 110.
31. Nynne Helge, Jan Ingemann Sørensen og Henning Grelle: *Velkommen i forsamlingsbygningen. Historien om Arbejdernes Forenings- og Forsamlingsbygning i Rømersgade 1879-1983*, København 2005, s. 101f.
32. Christiansen 1998, s. 7
33. På fanen står der "Frihed, Lighed og Broder-aand!" hvilket betragtes som tilsvarende det kendte motto fra den franske revolution. Christiansen 1998, s. 13.
34. Betegnelsen 'Fælleden' dækker over områderne Blegdamsfælleden og Nørrefælled. Som reference i arbejderbevægelsen henviste "Fælleden" til begge områder. I en analyse af Fælleden som helligt sted og symbol for arbejderbevægelsen, er det underordnet hvilken af de tre steder der refereres til.
35. Jens Toftegaard: *Kampen om København*, København 2008.
36. Beretning fra Faneindvielsesfest den 30.05 1897

på Sortedamshus. Henning Grelle: *Under de røde faner*, København 1984, s. 22.

37. Grelle, s. 11.

38. Beretning fra Faneindvielsesfest den 30.05 1897 på Sortedamshus. Grelle, s. 22.

39. "Og mange blev faktisk afskediget, da de brød sig pokker om forbuddet og stillede under fanerne." Grelle, s. 72.

40. Gerd Callesen, Henning Grelle & Karen Kræmer: *Arbejdernes 1. maj. Arbejderbevægelsens internationale demonstrationsdag i tekst og billeder, 1890-1990*, København 1990, s. 27.

41. Callesen m. fl., s. 33. I 1891 var der ifølge *Social-Demokraten* op mod 60.000 arbejdere, der deltog ved 1. maj-demonstrationer i København. Tallet bør tages med et vist forbehold, da det er givet af et arbejdervenligt medie.

42. Callesen m. fl., s. 30ff.

43. Callesen m. fl., s. 35.

44. Tre erindringer om 1. maj lyder således: "Første maj og grundlovsdagen fandt de store arbejderop- tog og demonstrationer sted under mægtig tilslut- ning. Der var langt større begejstring mellem arbej- derne end nu..."

"Første maj det var en stor dag for os, vi var altid i Søndermarken med madkurv – grundlovsdag holdt vi ligesom 1. maj." "Første maj var en stor dag, og navnlig far var begejstret..." Alle tre erindringer er hentet fra Helge 1994, s. 104.

45. Callesen m. fl., s. 28. Referat i *Social-Demokra- ten* fra 1. maj møde i Århus.

46. Christensen 2007, s. 83.

47. Helge m. fl., s. 9.

48. Helge m. fl., s. 85.

49. Helge m. fl., s. 48.

50. Helge m. fl., 46f.

51. Julen har eksisteret som vinterhvervsfest også før kristendommen kom til Danmark, men arbej- derne har sandsynligvis opfattet julen som en kris- ten fest.

52. Helge m. fl., s. 113ff.

53. Helge m. fl., s. 113f.

54. Især de kristne søndagsskoler havde stor succes med at tiltrække arbejderbørn.

55. Helge m. fl., s. 114.

56. Helge m. fl., s. 112.

57. Christian Hørdum blev bisat i 1911. Christian Hørdum havde også været en central skikkelse i ar- bejderbevægelsen i 1870'erne og var involveret i op- førelsen af Forsamlingsbygningen. Hørdum blev valgt til folketinget i 1884, da Socialdemokratiet første gang opnåede valg med to mandater.

58. Helge m. fl., s. 116. Harald Steen var hoved- manden bag Indre Missions gerningsmission i København.

59. Helge m. fl., s. 117.

60. Helge m. fl., s. 117.

61. Dennis Borgvardt: 'Fanen vil være til stede', *Arbejderhistorie*, december 2007, nr. 3, s. 7

62. Helge m. fl., s. 109.

Abstract

Martin Colerick & Ask Holm: Civil religion in the early Danish Labor Movement, 1871-1900, *Arbejderhistorie* 1/2012, s. 31-47.

In the second half of the nineteenth century, the processes of industrialization and urbanization created new social classes that were the basis for the formation of the Danish labor movement. Another important development was the secularization process, where religion was replaced by rationality. According to Grace Davies secularization thesis, the religion was not replaced, but the function of religion in pre-modern societies was transformed. This can be shown using the term civil religion in an analysis of the Danish labor movement. The labor movement seized the opportunity of the decline in Church-based religion to develop an organization that offered support not only for the workers in work-related disputes but also provided a social alternative to the Church by using symbols, rituals and activities. The Danish labor movement successfully created civil religious elements by copying religious activities as Christmas parties and funerals and creating their own symbols as the red flag.

These elements provided the labor movement with a frame to involve the workers in social activities, which the labor movement used to educate and discipline. The labor movement, however, did not become a civil religious organization despite the civil religious elements.

Martin Colerick, stud.mag.

Gymnasielærer ved Ingrid Jespersens Gymnasium, mc@ijg.dk

Ask Holm, cand.mag.

i historie og samfundsfag.

Gymnasielærer ved Gefion Gymnasium, askjensholm@hotmail.com